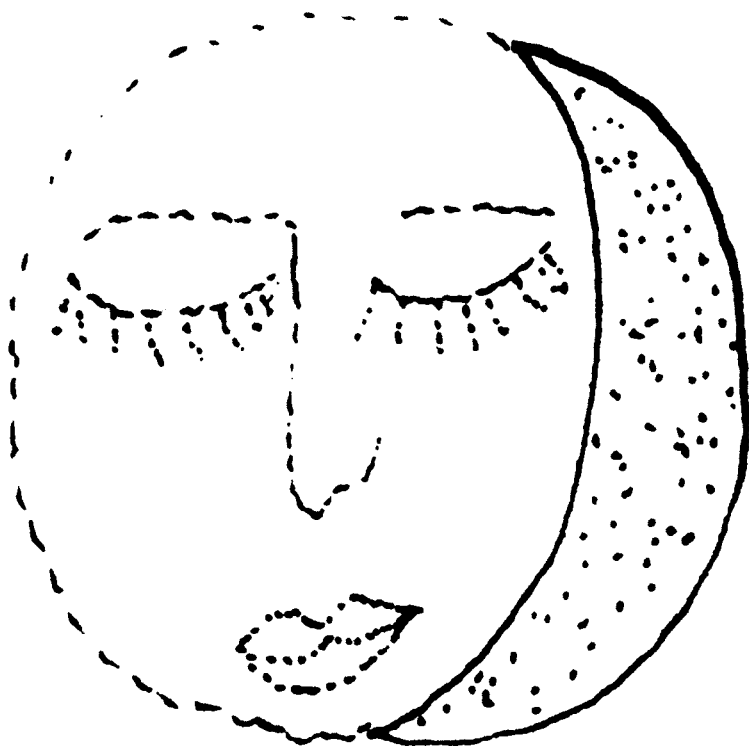

Φεδερίκο Γκαρθία Λόρχα

Να εγκαταλείψουμε ή να ανανεώσουμε τον υλισμό;

Με την παρέμβασή μου στο διάλογο που ξεκίνησε για τον υλισμό απ' αφορμή το βιβλίο της Μαρίας Αντωνοπούλου, θα επιχειρήσω να διατυπώσω ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις, κυρίως σε απόψεις με τις οποίες διαφωνώ και οι οποίες αναφέρονται σε θεμελιώδη προβλήματα μιας σύγχρονης υλιστικής κοσμοαντίληψης.

1. Για το βιβλίο της Μαρίας Αντωνοπούλου

Η Μ.Α. έγραψε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο —ενδιαφέρον από πολλές απόψεις και προπαντός επειδή, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει συνήθως, επεχείρησε μια κοινωνιολογική προσέγγιση του προβλήματος της ύλης. Αντικείμενο του βιβλίου, γράφει, είναι η φιλοσοφική έννοια της ύλης, ο φιλοσοφικός υλισμός και ο «φυσικοεπιστημονικός υλισμός», στον οποίο στηρίχτηκε ο μαρξιστικός «διαλεκτικός υλισμός» (σ. 166). Κατά τη συγγραφέα, το ζήτημα του μαρξικού υλισμού «δεν μπορεί να βρει λύση ως φιλοσοφικό ερώτημα, ως ερώτημα των πρώτων αρχών της θεωρίας, ως ζήτημα οντολογίας, επιστημολογίας ή έστω ως ζήτημα συστηματικής μεθοδολογίας» (σ. 11). Η Μ.Α. επιχειρεί συνεπώς μια διαφορετική προσέγγιση: Κατά την άποψή της, προϋπόθεση για την «ανάδυση» της έννοιας της ύλης είναι η αναπτυγμένη εμπορευματική παραγωγή. Η κοινωνική σχέση ανταλλαγής των αγαθών αποτελεί, κατά τη συγγραφέα, τον κοινωνικό τόπο για την επιβολή της έννοιας της ύλης (σ. 167). Η αφαίρεση της ανταλλακτικής αξίας διαμορφώνει ως άλλη πλευρά την αφαίρεση της ύλης (σ. 168). Συνεπώς, η αφαίρεση της ύλης είναι συμφυής της αφαίρεσης της αξίας. Συνιστά διάσταση της ανταλλακτικής αξίας (σ. 12). Οι εμπορευματικές σχέσεις μεταγράφονται σε υλιστική θεωρία της φύσης και της κοινωνίας (σ. 27). Έτσι, η αντίληψη της ύλης ως συστατικού της ουσίας των πραγμάτων προϋποθέτει το κεφάλαιο ή, αλλιώς, τις ειδοποιούς ιστορικές συνθήκες της καπιταλιστικής κοινωνίας (σ. 209). Κατά συνέπεια, «η φύση εννοήθηκε ως υλικότητα καθαυτήν, ως καθαρή και αυτοδύναμη υλικότητα από το 18ο αιώνα» (σ. 256), δηλαδή σε μια εποχή του σχετικά αναπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η εμπορευματική παραγωγή, το εμπόρευμα και η εμπορευματική ανταλλαγή είναι συνεπώς αναγκαία, αν όχι και ικανή συνθήκη, για την «ανάδυση» της έννοιας της ύλης. Λογικά η Μ.Α. τοποθετεί στο 18ο αιώνα την απαρχή του υλισμού. Τα γεγονότα θα συμφωνούσαν με μια τέτοια απολυτοποίηση του ρόλου του εμπορεύματος; Ο ανιμισμός απετέλεσε μια πρώτη, ανθρωπομορφική «κοσμοαντίληψη», η οποία επιβιώνει και μέχρι τις μέρες μας. Στην πορεία, ο ανιμισμός μετασχηματίστηκε είτε στις ποικίλες μορφές του ιδεαλισμού είτε

στο φυσιοκρατικό «υλισμό». Οι κοσμογονίες των αρχαίων (ΗΣίοδος, Ορφικοί, Όμηρος), αλλά και των Ινδιάνων και άλλων μη «εξελιγμένων» λαών, είναι μυθικές-ανθρωπομορφικές κοσμοαντίληψεις. Εντούτοις οι μυθικές κοσμογονίες έχουν ένα φυσιοκρατικό, τασιακά υλιστικό πυρήνα: Η φύση θεωρείται αιτία του εαυτού της, αγέννητη και ανώλεθη, ολότητα σε εξέλιξη η οποία διέπεται από «νόμους» (βλ., π.χ., την κοσμοαντίληψη των Ορφικών). Οι μεταγενέστερες «ορθολογικές» κοσμολογίες, του Θαλή, του Αναξίμανδρου, του Ηράκλειτου, κ.λπ., παρά την επιβίωση ανθρωπομορφικών στοιχείων, ήταν ρητά φυσιοκρατικές. Απετέλεσαν μια πρώτη μορφή φυσιοκρατικής-υλιστικής κοσμοαντίληψης, η οποία επιχειρούσε να ερμηνεύσει τα φυσικά φαινόμενα με φυσικά αίτια. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι ο Αριστοτέλης τονίζει πως οι «πρώτοι φιλοσοφήσαντες» δέχτηκαν μόνον υλικές αρχές για τα όντα (το νερό, τον αέρα, το πυρ, κ.λπ.). Είναι εντούτοις γεγονός ότι οι πρώτες κοσμολογίες δε συνιστούν μια αισθηρά εννοιολογικά συγκροτημένη υλιστική κοσμοαντίληψη. Όπως σημειώνει ο Lloyd, οι όροι που μεταφράζονται με τις λέξεις «ύλη», «ουσία», «κατηγόρημα» και «στοιχείο» δεν εισάγονται στη φιλοσοφία παρά μόνο τον 4ο αιώνα και δεν είναι νοητό να είχε μπορέσει να τους χρησιμοποιήσει κάποιος από τους Μιλήσιους.

Κατά τη Μ.Α., στην αρχαιότητα δε διατυπώθηκε ένας συστηματικός υλισμός, επειδή «η ανταλλακτική αξία δεν είχε αφομοιώσει πλήρως την αξία χρήσης, όπως συμβαίνει σε μεταγενέστερους χρόνους με το κεφάλαιο» (Ουτοπία, τ. 42, σ. 172). Κατά τη Μ.Α., ο φιλοσοφικός υλισμός δεν απέκτησε στην ελληνική αρχαιότητα πρωτεύον οντολογικό βάρος, «δεν κατέστη θεμέλιο οποιουδήποτε θεωρητικού υλισμού» (σ. 308). Κατά τη συγγραφέα, η νεότερη έννοια της ύλης αποσαφηνίζεται στη θεωρία του Καρτέσιου (σ. 310). Είναι γεγονός ότι οι φυσιοκρατικές αντιλήψεις του Θαλή ή του Αναξίμανδρου δε συνιστούν μια ολοκληρωμένη, συνεκτική υλιστική κοσμοαντίληψη. Όμως ο υλιστικός και διαλεκτικός χαρακτήρας της κοσμολογίας του Ηράκλειτου, παρά τα διαφορούμενα, είναι αναμφισβήτητος. Τέλος, με τον Δημόκριτο και τον Πλάτωνα είναι πλέον σαφής η ρήξη ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό. Ο Δημόκριτος, ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος διατύπωσαν, στα όρια των δυνατοτήτων της εποχής τους, μια συνεπή υλιστική κοσμοαντίληψη. Η φιλοσοφία του Πλάτωνα, που προετοιμάστηκε από τους Πυθαγόρειους και τη σωκρατική διδασκαλία, όχι μόνον είναι ιδεαλιστική, αλλά και απετέλεσε τη μήτρα του νεο-πλατωνισμού, τροφοδότησε τη σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας και επιβιώνει ακόμα και σήμερα στη μελέτη των θεμελίων των μαθηματικών και της φυσικής.

Ο αρχαίος υλισμός, παρά τους ιστορικούς περιορισμούς του, θεμελιώνεται σε ρητές οντολογικές παραδοχές —τα άτομα και το κενό, η ψυχή αποτελούμενη από λεπτεπίλεπτη ύλη, κ.λπ. Στην ελληνική αρχαιότητα υπήρχαν σχετικά αναπτυγμένες εμπορευματικές σχέσεις. Όμως μια ερμηνεία της «ανάδυσης της έννοιας της ύλης» ως συνέπεια της ανταλλαγής των εμπορευμάτων θα ήταν μονόπλευρη. Οι πρωτόγονες κοσμοαντίληψεις διατυπώθηκαν ως η «θεωρητικοποίηση» του συνόλου της κοινωνικής πρακτικής: της πείρας των κυνηγών, των κτηνοτρόφων, των τεχνιτών, των εμπόρων, κ.λπ. Η εμπειρία αυτή ήταν αναγκαία, αλλά όχι ικανή συνθήκη: Τόσο οι κοσμογονίες όσο και οι «ορθολογικές» κοσμολογίες και ο αρχαίος υλισμός και ο ιδεαλισμός εκφράζουν, θεωρητικοποιούν το σύνολο των γνώσεων και των κοινωνικών σχέσεων. Η ενότητα του εποικοδομηματος των κοινωνικο-οικονομικών κοινωνιών εκφράζει την ενότητα του γένους ή της φυλής. Η ρήξη υλισμού-ιδεαλι-

σμού, με τη σειρά της, εκφράζει την ύπαρξη ανταγωνιστικών τάξεων και την ύπαρξη ταξικής πάλης, η οποία εκφράζεται και λειτουργεί στο χώρο της θεωρίας. Η φυσιοκρατία των Ιώνων, π.χ., ήταν καρπός όχι μόνο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των αντίστοιχων γνώσεων, όχι μόνο της ανάπτυξης του εμπορίου, αλλά και της ύπαρξης δημοκρατίας, που εξέφραζε τα συμφέροντα και την ιδεολογία των νέων τάξεων και η οποία επιβλήθηκε ως αποτέλεσμα πολιτικών αγώνων και επαναστάσεων ενάντια στην αριστοκρατία της γης, το ιερατείο και το ιδεολογικό τους εικοδομήμα.

Δε θα συμφωνήσω συνεπώς με την άποψη ότι «οι εμπορικές σχέσεις μεταγράφονται σε υλιστική θεωρία της φύσης και της κοινωνίας» (σ. 27) για δυο λόγους. Πρώτο, επειδή οι σχέσεις αυτές αποτελούν μια από τις προϋποθέσεις της κοσμοθεωρίας και, δεύτερο, επειδή το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων μεταγράφεται όχι μόνο σε υλιστική, αλλά και σε ιδεαλιστική κοσμοαντίληψη. Το ταξικό είναι και η ταξική όραση καθορίζουν, σε τελευταία ανάλυση, τη φιλοσοφική επιλογή. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι κάθε υλιστική αντίληψη είναι προοδευτική (παράδειγμα, ο χυδαίος αστικός υλισμός) ή ότι κάθε ιδεαλιστική ή θρησκευτική αντίληψη είναι αντιδραστική (παράδειγμα, οι επαναστατικές-θρησκευτικές ουτοπίες της Αναγέννησης ή τα ριζοσπαστικά χριστιανικά κινήματα στην εποχή μας).

Πιστή στο ερμηνευτικό της σχήμα, η Μ.Α. υποστηρίζει ότι κατά το 16ο αιώνα αναβιώνει ο αρχαίος ατομισμός, που εκλαμβάνεται στο εξής ως υλισμός. Παρόμοια, υποστηρίζει ότι ο νεότερος υλισμός έχει ως αφετηρία τον Καρτέσιο (τα *res extensa*). Είναι γεγονός ότι ο αρχαίος ατομισμός απετέλεσε το θεμέλιο του αρχαίου υλισμού. Επίσης συνδέθηκε με το νεότερο υλισμό και ενίοτε απετέλεσε το θεμέλιό του. Όμως, πρώτο: Ο Καρτέσιος δεν ήταν υλιστής. Ήταν ευσεβής χριστιανός. Σύμφωνα με τη φιλοσοφία του, η ύλη δημιουργήθηκε από το θεό, ο οποίος της έδωσε και την απαιτούμενη ποσότητα κίνησης (ενέργειας, σύμφωνα με τη σημερινή ορολογία). Η φιλοσοφία του Καρτέσιου θεμελιώνει έναν επιστημονικό ή, καλύτερα, ένα μεταφυσικό ρεαλισμό. Όχι κάποιας μορφής υλισμό. Δε θα συμφωνούσα συνεπώς με τη Μ.Α. όταν υποστηρίζει ότι «στον Descartes βρίσκουμε την οντολογική ανατίμηση της ύλης», που «άνοιξε το δρόμο στο μονιστικό υλισμό του 18ου αιώνα» (σ. 75). Επίσης, η αποδοχή της ατομικής υπόθεσης δε συνεπάγεται, κατ' ανάγκην, μια υλιστική κοσμοαντίληψη. Ο Νεύτων, π.χ., δέχονταν την ατομική (σωματιδιακή) δομή της ύλης. Εντούτοις, τα «συμπαγή, άφθαρτα» κ.λπ. σώματα της φυσικής του δεν ήταν αιθύπαρκα: είχαν δημιουργηθεί από το θεό. Κατά συνέπεια και η κοσμοαντίληψη του Νεύτωνα δεν είναι υλιστική. Είναι ρεαλιστική, αιτιοκρατική, συνολικά μηχανιστική, όχι υλιστική. Εντούτοις, παρά τις μεταφυσικές παραδοχές της, ανοίγει το δρόμο προς τον υλισμό και συνεπώς ο επίσκοπος Μπέρκλεϊ δεν κατηγορήσε εντελώς άδικα τον Νεύτωνα για υλισμό.

Ο νεότερος υλισμός συνδέεται περισσότερο με το έργο των Γάλλων διαφωτιστών — το οποίο όμως δεν είναι πάντοτε και με συνέπεια υλιστικό. Κατά τη Μ.Α., «ο Ένγκελς είναι ο πρώτος υπεύθυνος για την ιδέα, όσο και για τις πρώτες διατυπώσεις του διαλεκτικού-ιστορικού υλισμού» (σ. 89). Πράγματι, ο Ένγκελς θεμελιώνει την υλιστική αντίληψη της φύσης και της κοινωνίας σε ρητή υλιστική-οντολογική βάση. (Η έννοια γνωσιολογικός υλισμός συνιστά αντίφαση εν τοις όροις). Όμως την ίδια εποχή ο Μαρξ όριζε την κοσμοθεωρία του ως υλιστική και διαλεκτική, σε αντίθεση με την ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ. Η οντολογική θεμελίωση του υλισμού του Μαρξ είναι ρητή και καθορίζει ολόκληρο το έργο του.

Κατά τη Μ.Α., «ο Λένιν θέτει το ζήτημα του υλισμού σε γνωσιοθεωρητικό και όχι οντολογικό επίπεδο» (σ. 93). Εντούτοις και για τον Λένιν οι δυο όψεις του βασικού προβλήματος της φιλοσοφίας, η γνωσιοθεωρητική και η οντολογική, είναι ενδογενώς συσχετισμένες. Τόσο στον Υλισμό και Εμπειριοκριτικισμό όσο και στα *Φιλοσοφικά Τετράδια*, ο Λένιν πραγματεύεται βασικές οντολογικές κατηγορίες όπως η ύλη, η κίνηση, ο χώρος και ο χρόνος, η αιτιότητα, το άπειρο, κ.λπ., με βάση τα δεδομένα της εποχής του. Ο διαλεκτικός υλισμός έχει μια ρητή οντολογική θεμελίωση — αποφαίνεται για το Είναι (την ύλη, κ.λπ.) μέσα από τη γνώση μας για το Είναι.

Κατά τη Μ.Α., το ζήτημα του μαρξικού υλισμού δεν μπορεί να βρει λύση ως φιλοσοφικό ερώτημα. Ειδικά, «παρά την κυριαρχία του επιστημονισμού και την επιβολή του υλισμού, (...) η ύλη παραμένει “αόριστη” μάλιστα κατ’ εξοχήν εντός της φυσικής επιστήμης και θεωρίας» (σ. 315). Εδώ απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις. Κατ’ αρχήν, η ύλη δεν είναι φυσική έννοια. Είναι φιλοσοφική κατηγορία. Δεν υπάρχει μέτρο της ύλης — η ύλη δεν υπάρχει ως έννοια στις φυσικές θεωρίες. Στη γλώσσα των επιστημόνων δηλώνει το αντικείμενο της ερευνητικής τους δραστηριότητας. Στο φιλοσοφικό επίπεδο, αντίθετα, η ύλη ορίζεται ως αυτό που υπάρχει αντικειμενικά, ανεξάρτητα από τον ερευνητή. Γενικότερα, από την ανθρώπινη νόηση. Όμως η θέση αυτή, η θέση της αντικειμενικότητας, θεμελιώνει απλώς έναν επιστημονικό ρεαλισμό. Η υλιστική θέση απαιτεί και την αρχή της αυθυπαρξίας της ύλης.

Αντικειμενικότητα, αυθυπαρξία, γνωσιμότητα (ιστορικά καθορισμένη, άρα ιστορικά αντικειμενική-σχετική). Προφανώς η Μ.Α. ορθώς υποστηρίζει ότι η ύλη είναι λογική αφαίρεση. Τι σημαίνει όμως το «δεν είναι θεωρητική έννοια»; Η ύλη είναι φιλοσοφική κατηγορία. Η αφαίρεση αυτή, «που περικλείνει όλο τον πλούτο του ειδικού», διατυπώθηκε ως η γενίκευση του συνόλου της κοινωνικής πρακτικής (όπου περιλαμβάνεται και η ταξική πάλη) και όχι μόνο ως «συνιστώσα διάσταση της ανταλλακτικής αξίας».

Η Μ.Α. υποστηρίζει ότι η φυσική αδυνατεί να ορίσει την έννοια της ύλης. Αλλά η φυσική ερευνά και διατυπώνει ειδικούς νόμους των δομών και των μετασχηματισμών της ύλης. Διατυπώνει γενικές θεωρίες που ενοποιούν προηγούμενα χωριστές περιοχές. Αναδεικνύει τις συγκεκριμένες σχέσεις ενότητας, διαφοράς και αντίθεσης, μετασχηματισμού και διατήρησης, που λειτουργούν στα διάφορα επίπεδα οργάνωσης της φύσης. Οι έννοιες της φυσικής, κ.λπ., τείνουν οριακά να συμπέσουν με τις κατηγορίες. Τείνουν, παραμένοντας καταστατικά διάφορες.

Η φιλοσοφία, και ειδικά ο υλισμός, δεν παράγει ειδική-επιστημονική γνώση. Εντούτοις η σχέση της με την επιστήμη είναι οργανική: Η φιλοσοφία, υλιστική ή ιδεαλιστική, διατυπώνει τις θέσεις της μέσα από μια διαδικασία ανάλυσης, σύνθεσης και υπέρβασης των δεδομένων των επιστημών. Κατάληξη αυτής της διαδικασίας δεν είναι, κατ’ ανάγκην, ο υλισμός. Ο ιδεαλισμός αξιοποίησε πάντοτε, από την εποχή του Πλάτωνα και μέχρι τις μέρες μας, τα δεδομένα των επιστημών. (Το κύμα του σημερινού μυστικισμού αντλεί τα επιχειρήματά του κυρίως από τη φυσική, την κοσμολογία και τις επιστήμες της ζωής). Αντίστροφα, η φιλοσοφία ασχούσε και ασκεί πάντοτε μια μεθοδολογική-επιστημολογική λειτουργία στο χώρο των επιστημών. Δρα ως επιστημολογικό εμπόδιο ή ως καταλύτης στο χώρο της επιστήμης.

Κατά τη Μ.Α., «η διχοτομία ιδεαλισμού-υλισμού δεν υφίσταται πριν από το 17ο μ.Χ.

αιώνα» (σ. 26). Στις αρχές του 18ου αιώνα, αρχής γενομένης από τον Λάιμπνιτς, εμφανίζεται η διχοτομία υλισμού-ιδεαλισμού (σ. 26). Όμως η ρήξη, η διχοτομία υλισμού-ιδεαλισμού χρονολογείται από την εποχή του Δημόκριτου και του Πλάτωνα. Η μορφή και το περιεχόμενο της διαπάλης καθορίζονταν από το σύνολο των εκάστοτε συνθηκών και αποτελούσαν, σε τελευταία ανάλυση, έκφραση και θεωρητικοποίηση της ταξικής πάλης της εποχής. Η Μ.Α. θεωρεί αναγκαία την υπέρβαση της διχοτομίας υλισμού-ιδεαλισμού. Αλλά η δυνατότητα αυτή δεν είναι μόνο πρόβλημα γνώσης. Προϋποθέτει —αν ποτέ υπάρξει— την υπέρβαση των ταξικών διαχωρισμών και της ταξικής πάλης —μεταξύ άλλων και την υπέρβαση της εμπορευματικής παραγωγής. Αλλά, ακόμα και στην κομμουνιστική κοινωνία, η «διαφάνεια των κοινωνικών σχέσεων» δε θα αποκλείει την επιβίωση ή την αναβίωση ανορθολογικών-μυστικιστικών δοξασιών.

2. Παρατηρήσεις στο κείμενο του Παναγιώτη Σωτήρη

Στο τεύχος 42 της *Ουτοπίας* δημοσιεύθηκε μια εκτενής και λεπτομερειακή κριτική του βιβλίου της Μαρίας Αντωνοπούλου από τον Παναγιώτη Σωτήρη. Το κείμενο αυτό θέτει θεμελιώδη ερωτήματα και διατυπώνει απόψεις για κρίσιμα σημεία της μαρξιστικής θεωρίας. Εδώ δε θα αποδώσω τα του Καίσαρος τῷ Καίσαρι. Ούτε ο χώρος το επιτρέπει, αλλά ούτε θα είχα μια τέτοια φιλοδοξία. Θα αρκεστώ να διατυπώσω τις προσωπικές μου αντιρρήσεις σε ορισμένες απόψεις του Π. Σωτήρη.

Ο Π.Σ. καταλογίζει στη Μ.Α. ότι επιλέγει «μια κατ' εξοχήν οντολογική εκδοχή του υλισμού» και ότι συνεπώς αντιπαράκειται περισσότερο με τον οντολογικό νατουραλισμό παρά με τον υλισμό (*Ουτοπία*, τ. 42, σ. 154). Τι σημαίνει όμως «οντολογική εκδοχή του υλισμού»; Υπάρχει υλισμός χωρίς οντολογική θεμελίωση; Ήδη η λέξη δηλώνει αφ' εαυτής το αντίθετο. Ο Π.Σ. όμως επικαλείται για να στηρίξει τη θέση του τον Λένιν, στον *Υλισμό και Εμπειριοκριτικισμό*, στον οποίο αποδίδει «απουσία γνωστικού ή οντολογικού περιεχομένου της κατηγορίας της ύλης μέσα από μια διάκριση της φιλοσοφικής κατηγορίας της ύλης και των συγκεκριμένων αποφάνσεων περί των υλικών διαδικασιών που είναι αντικείμενο των επιστημών» (σ. 155). Ο Π.Σ. επισημαίνει ορθά την υλιστική θέση ως «εμμονή στην ανεξαρτησία, την αντικειμενικότητα και τη γνωσιμότητα του εξωτερικού κόσμου». (Προφανώς η υλιστική θέση προϋποθέτει και την αυθυπαρξία της ύλης). Αλλά τι είναι οι προηγούμενες θέσεις; Είναι ακριβώς οι βασικές παραδοχές κάθε υλιστικής κοσμοθεωρίας. Προφανώς η φιλοσοφία δεν «αποφαινεται» για τις υλικές διαδικασίες, που είναι αντικείμενο των επιστημών. Προφανώς δεν παράγει ειδική γνώση. Διατυπώνει όμως —όπως τόνισα ήδη— τις θέσεις της με μια διαδικασία ανάλυσης, σύνθεσης και υπέρβασης των δεδομένων των επιστημών και αναδραστικά ασκεί μια επιστημολογική λειτουργία. Ο υλισμός που προτείνει ο Π.Σ. «δεν είναι μια οντολογία». Ο ίδιος ερωτά: «Πρέπει να φοβόμαστε τον υλισμό;» Τον ρωτάω κι εγώ με τη σειρά μου: Πρέπει να φοβόμαστε την οντολογία (ή, αν θέλετε, τη θεωρία του Είναι); Η οντολογία του διαλεκτικού υλισμού συνιστά την άρνηση-υπέρβαση της μεταφυσικής οντολογίας μέσω της αλλαγής της ταξικής σκοπιάς και της μετατόπισης του ερευνητικού της πεδίου (από τον «ουρανό» στη γη). Συνεπώς με την αλτουσεριανή του

οπτική, ο Π.Σ. υποστηρίζει ότι η θέση του συνεπάγεται «την επανατοποθέτηση της υλικής διαδικασίας ως μιας διαδικασίας χωρίς υποκείμενο και τέλος» (σ. 154). Αλλά: Πρώτο, ήδη η θέση αυτή είναι ρητά οντολογική. Και δεύτερο, προφανώς οι διαδικασίες της φύσης είναι διαδικασίες χωρίς υποκείμενο, αντίθετα με τις κοινωνικές-υλικές διαδικασίες οι οποίες προϋποθέτουν το δρών υποκείμενο. Η στρουκτουραλιστική-δομική θέση αντιφάσκει με το πραγματικό ιστορικό γίνεσθαι.

Αναφερόμενος στις επιστήμες, ο Π.Σ. υποστηρίζει ότι, μέσα από «τομές και ρήξεις», υπονομεύουν την κυρίαρχη ιδεολογία. Αυτό είναι από μια άποψη μόνο σωστό επειδή, ως γνωστόν, οι επιστήμες θεμελιώθηκαν πάντοτε σε οντολογικές και μεθοδολογικές προκείμενες και, με τη σειρά τους, υπήρξαν πάντοτε παραγωγοί ιδεολογίας, συχνά προς το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης. Ο Αλτουσέρ στην *Αυτοκριτική* του αναγνώρισε ότι επεχείρησε να «ενέσει» τη διαλεκτική στην έννοια της τομής χωρίς να το κατορθώσει. Έτσι, «το σκυλάκι του στρουκτουραλισμού πέρασε κάτω από τα πόδια του». Η ιστορία των επιστημών δεν είναι μια «ιστορία των τομών που τις συγκροτούν» (σ. 156). Είναι μια ιστορία γένεσης, συγκρότησης, ενδογενών αντιφάσεων, επαναστάσεων, όπου το νέο συνιστά τη διαλεκτική άρνηση του παλαιού, μια ιστορία (από άλλη άποψη) αδιάκοπης σύγκρουσης ανάμεσα στην ιδεολογία και το ιστορικά κατακτημένο σώμα αληθειών. Ο Αλτουσέρ είχε αναγνωρίσει ως προσωπικό του σφάλμα την αναπαραγωγή της αστικής-ρασιοναλιστικής αντίθεσης ανάμεσα στην επιστήμη-αλήθεια και την ιδεολογία.

Η ιστορία των επιστημών ανάγεται, κατά τον Π.Σ., στην ιστορία των τομών που τη συγκροτούν. Η φιλοσοφία αντίθετα, κατά το αλτουσεριανό σχήμα, δεν έχει ιστορία. Υπάρχει, γράφει ο Π.Σ., «το παράδοξο της φιλοσοφίας, η ιδιότυπη *αιωνιότητα* των φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων, ο τρόπος που “ανακυκλώνεται” η αντίθεση υλισμού και ιδεαλισμού. Η φαινομενική ανιστορικότητα των φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων αποτυπώνει τη διαρκή επενέργεια της πάλης των τάξεων» (σ. 156). Είναι γεγονός ότι τα «αιώνια» φιλοσοφικά ερωτήματα «ανακυκλώνονται» στην ιστορία. Αλλά: Πρώτο, τίθενται κάθε φορά με νέους όρους ως συνέπεια των νέων ιστορικών δεδομένων. Δεύτερο, οι απαντήσεις στα ερωτήματα διαφέρουν ως προς τα επιχειρήματα και την ουσία τους, έστω και αν διατηρούν κάποιο σταθερό πυρήνα (υλισμός-ιδεαλισμός). Κατά συνέπεια, η φιλοσοφία έχει και αυτή την ιστορία της, στιγμή ή όψη ή στοιχείο της πάλης των τάξεων στο χώρο της θεωρίας.

Ο Π.Σ. απορρίπτει την έννοια της ανθρώπινης ουσίας. Επικρίνοντας την άποψη της Μ.Α. για το φετιχισμό του εμπορεύματος, γράφει: «Έτσι βγαίνουμε από το στενό πεδίο της διαλεκτικής της ανθρώπινης ουσίας και αναδεικνύουμε το φετιχισμό ως μια ερμηνεία όχι της αντικειμενοποίησης αλλά της *ιδεοποίησης*, του τρόπου με τον οποίο εντός των παραγωγικών σχέσεων και πρακτικών συγκροτούνται και αναπαράγονται μορφές *υποκειμενικότητας*, άρα στοιχεία για μια θεωρία της *ιδεολογίας*» κ.λπ. (σ. 158). Εδώ χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις: Η αντικειμενοποίηση είναι σύμφυτη με την παραγωγική διαδικασία (τα υλικά ή «πνευματικά» δημιουργήματα αυτονομούνται από το δημιουργό τους). Στις συνθήκες της ταξικής κοινωνίας η αντικειμενοποίηση ταυτίζεται με την αποξένωση (το δημιούργημα είναι, ως εμπόρευμα, ξένο από το δημιουργό του). Ο φετιχισμός του εμπορεύματος συνίσταται στην ιδεολογική κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων, σχέσεων μεταξύ ανθρώπων, ως σχέσεων μεταξύ πραγμάτων. Μια «οντολογία του κοινωνικού είναι» (Λούκατς), διατυπωμέ-

νη στο *Κεφάλαιο*, αναδεικνύει τους μηχανισμούς της αντικειμενοποίησης, της αλλοτρίωσης και της πραγματοποίησης ως προς την ανθρώπινη ουσία: ο μαρξισμός δε δέχεται μια αναλλοίωτη ανθρώπινη ουσία και δε θεωρεί την αλλοτρίωση ως απώλεια κάποιας τέτοιας ουσίας. Η ανθρώπινη ουσία είναι έννοια ιστορική και καθορίζεται από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων όντας ταυτόχρονα ενεργό στοιχείο του ιστορικού γίγνεσθαι.

Ο μαρξισμός θεμελιώνεται ρητά σε μια υλιστική οντολογία (οντολογία του φυσικού και του κοινωνικού είναι). Αλλά κατά τον Π.Σ.: «Η έννοια της Ύλης, όταν προβάλλεται ως μία γενικευμένη φιλοσοφική κατηγορία με οντολογικό υπόβαθρο, είναι μια εκδοχή ιδεαλισμού, που λειτουργεί ως κανονιστικό πρότυπο για τις επιστήμες, περιορίζει τη δράση τους» κ.λπ. (σ. 159). Αλλά τι σημαίνει ύλη χωρίς οντολογικό υπόβαθρο; Ύλη χωρίς ύλη; Άυλη ύλη; Ας μη φοβόμαστε τη λέξη οντολογία. Όσες μεταφυσικές διατυπώσεις και αν γνώρισε, όσο και αν δογματοποιήθηκε, μπορεί να ανταποκριθεί στην κατανόηση του κόσμου, «χωρίς εξωτερικές προσθήκες». Η επιστήμη γνωρίζει σήμερα πλήθος υλικών μορφών. Οι νόμοι μετασχηματισμού των μορφών και οι νόμοι διατήρησης θεμελιώνουν την οντική ενότητα των μικροφυσικών οντοτήτων. Επιπλέον οι μορφές της ύλης έχουν μια ιστορία στο χωρόχρονο. Τέλος, είναι περίπου βέβαιο ότι η ύλη συνεχώς «δημιουργείται» στο Σύμπαν, όχι με θεϊκή παρέμβαση, αλλά με την ανάδυση οντοτήτων από ένα επίπεδο οργάνωσης βαθύτερο από το κβαντικό. Η ιστορικότητα και η ενότητα των μορφών της ύλης αποτελούν κεκτημένο της επιστήμης. Η υλιστική φιλοσοφία μπορεί να αξιοποιήσει φιλοσοφικά αυτά τα δεδομένα, χωρίς να παρεμβαίνει κανονιστικά στις επιστήμες, χωρίς να αξιώνει για τον εαυτό της το ρόλο της «επιστήμης των επιστημών». Η καταστατική διαφορά των επιστημών και της φιλοσοφίας είναι δεδομένη. Δεδομένη είναι και η ενότητά τους, μέσα στη διαφορά, ενότητα που συγκεκριμενοποιεί την ενότητα της ανθρώπινης γνώσης.

3. Παρατηρήσεις στο κείμενο του Κοστάντσο Πρέβε

Μια άλλη παρέμβαση στη συζήτηση για τον υλισμό μάς στάλθηκε από την Ιταλία, από τον Κοστάντσο Πρέβε. Είναι αυτή που προηγείται από το δικό μου σημείωμα. Τελειώνοντας, θα διατυπώσω ορισμένες βασικές αντιρρήσεις στις απόψεις του Πρέβε. Η εκτίμηση και η φιλία μου προς τον Πρέβε μού επιβάλλουν να δηλώσω εξ υπαρχής τη ριζική διαφωνία μου με την όλη συλλογιστική του. Όμως ο περιορισμένος χώρος επιβάλλει να περιοριστώ σε ορισμένες επιγραμματικές παρατηρήσεις.

- Ο Κ.Π. υποστηρίζει ότι μια νέα φιλοσοφία κριτικής του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού «πρέπει να εγκαταλείψει τους παλαιούς δυνισμούς που μας κληροδότησε η μαρξιστική παράδοση και ιδιαίτερα το δυνισμό που αντιπαραθέτει τον υλισμό και τον ιδεαλισμό». Αλλά ο μαρξισμός δεν είναι μόνο κριτική του καπιταλισμού. Εξάλλου μπορεί να συγχροτήσει μια τέτοια κριτική μόνο σε σταθερή οντολογική και μεθοδολογική βάση. Η εγκατάλειψη του υλισμού, άρα και του ιστορικού υλισμού, αναιρεί το μαρξισμό και κάθε δυνατότητα επιστημονικής κριτικής του καπιταλισμού. Η αντίθεση υλισμού-ιδεαλισμού μπορεί να ξεπεραστεί μόνο στην κομμουνιστική κοινωνία, όταν ο μαρξισμός (και ο υλισμός) θα έχουν εκπληρώσει την ιστορική λειτουργία τους.

• Επικαλούμενος τον Βιτγκενστάιν, ο Κ.Π. υποστηρίζει ότι οι φιλοσοφικές θέσεις δείχνονται, όπως θα δείχναμε «με το δάκτυλο το δρόμο». Δεν μπορούμε —γράφει— να δώσουμε αξιωματική θεμελίωση σε μια φιλοσοφική θέση. Αλλά οι φιλοσοφικές θέσεις διατυπώνονται αξιωματικά ως η γενίκευση και υπέρβαση του συνόλου της γνώσης και επαληθεύονται, επιβεβαιώνονται ή διαψεύδονται με βάση το κριτήριο της πράξης. (Είναι σύμφωνες, ορθές ή αντιφάσκουν με την πραγματικότητα). Ο Βιτγκενστάιν είναι κακός σύμβουλος για την ανανέωση του μαρξισμού.

• Κατά τον Κ.Π., το ενγκελσιανό και λενινιστικό σχέδιο «για μια φιλοσοφία του αντι-καπιταλιστικού κόμματος» ήταν εξ υπαρχής λανθασμένο, επειδή κομματική ιδεολογία μπορεί να υπάρξει, όμως η φιλοσοφία και οι επιστήμες δεν είναι κομματικές. Αλλά: Πρώτον, δεν πρόκειται (στην περίπτωση των Ένγκελς-Λένιν) για αντικαπιταλιστικό. Πρόκειται για κομμουνιστικό κόμμα. Η κομμουνιστική φιλοσοφία είναι ταξική, άρα, σε τελευταία ανάλυση, κομματική. Το ίδιο και η ιδεολογία, αν και ο ορισμός της είναι περισσότερο δύσκολος. Η επιστήμη, κατά τον Κ.Π., δεν μπορεί να είναι κομματική. Αυτό είναι σωστό για τις φυσικές επιστήμες, παρόλο που και στην περιοχή τους διεξάγεται πάντα ιδεολογικός αγώνας. Οι κοινωνικές επιστήμες, αντίθετα, είναι ταξικές. Έτσι, χωρίς να είναι κομματικές, υπηρετούν συγκεκριμένα ταξικά και κατ' επέκταση ή ενίοτε κομματικά συμφέροντα.

• Ο Κ.Π. δε δέχεται τη διχοτομία ιδεαλισμού/υλισμού στην «παλαιά» εκδοχή του Ένγκελς και στη «νέα» εκδοχή του Αλτουσέρ. Με ποια επιχειρήματα; Κατά τον Κ.Π., «η διάκριση ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον υλισμό δεν υπάρχει στη σκέψη του ίδιου του Μαρξ». Λάθος! Ο Μαρξ όρισε με σαφήνεια τη διαλεκτική του ως υλιστική, σε αντίθεση με την ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ. Η υλιστική θέση θεμελιώνει το έργο του και οι υλιστικές αναφορές και αναλύσεις είναι πανταχού παρούσες στα κείμενά του.

• Η διάκριση υλισμού-ιδεαλισμού, υποστηρίζει ο Κ.Π., «αντιπροσωπεύει την ιδεατή μεταφορά στο επίπεδο των φιλοσοφικών ιδεών της κοινωνικής διάκρισης ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη». Αλλά η διάκριση και η διαπάλη του υλισμού και του ιδεαλισμού υπάρχει σε όλες τις ταξικές κοινωνίες. Επιπλέον, δεν αντιπροσωπεύει τη διάκριση αστικής/εργατικής τάξης. (Υπάρχουν αστοί υλιστές και εργάτες ιδεαλιστές). Η διαμάχη υλισμού/ιδεαλισμού αποτελεί έκφραση και μορφή της ταξικής πάλης στο επίπεδο της θεωρίας. Ο Ένγκελς, αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο Κ.Π., δεν ταύτισε την αστική τάξη (την «κακή πλευρά») με τον ιδεαλισμό και την «καλή», το προλεταριάτο, με τον υλισμό. Υπάρχει αστικός υλισμός και αστικός ιδεαλισμός. Ο μαρξιστικός υλισμός δεν ταυτίζεται με το προλεταριάτο: συνιστά τη βάση της κοσμοθεωρίας του προλεταριάτου και της θεωρίας του σοσιαλισμού. Η επίκληση του Σπινόζα δεν ενισχύει το επιχείρημα του Κ.Π.

• Ο δυϊσμός αστικής-εργατικής τάξης οδηγεί σε «μεγάλες αφηγήσεις». Η εκδοχή αυτή «πρέπει να εγκαταλειφθεί εντελώς, ως μια κοινωνική μεταφυσική με θεολογική και θρησκευτική προέλευση». Αλλά τι σημαίνει δυϊσμός αστικής-εργατικής τάξης; Οι τάξεις αυτές υπάρχουν και η αντίθεσή τους είναι μη αναγώγιμη. Τι σημαίνει να εγκαταλειφθεί αυτός ο δυϊσμός; Είναι θέμα βούλησης και απόφασης; Η αντίθεση αστικής-εργατικής τάξης θα ξεπεραστεί με την ανατροπή του καπιταλισμού και με τη δημιουργία της αταξικής κοινωνίας.

Από έλλειψη χώρου δε θα σχολιάσω την κριτική των απόψεων του Αλτουσέρ από τον Κ.Π. ούτε τις παρατηρήσεις του για τις σχέσεις εμπορεύματος και φιλοσοφικής έννοιας

της ύλης. Ο Κ.Π. σημειώνει: «Δεν πρέπει να φοβόμαστε την άρση των παλαιών φιλοσοφικών διύσμων». Διατύπωσα ήδη την άποψη ότι η επιθυμία αυτή είναι ανεδάφικη και φιλοσοφικά-κοινωνικά λανθασμένη. Συνεχίζοντας ο Κ.Π. υποστηρίζει ότι «για τη φιλοσοφική υφή του μαρξισμού θα πρέπει να προτιμάται η επικούρεια από τη στωική κληρονομιά». Στην επικούρεια παράδοση, κατά τον Κ.Π., δεν υπάρχει «ίχνος από την ιστορική αναγκαιότητα και το πεπρωμένο». Αλλά η επικούρεια φιλοσοφία υποτίθεται ότι δέχεται την ύπαρξη κάποιας ελευθερίας στην κίνηση των ατόμων. Όμως η ανθρωπινή ελευθερία τοποθετείται στο κοινωνικό, όχι στο κοσμικό επίπεδο. Η συσχέτιση του Κ.Π. θυμίζει ένα από τα βασικά επιχειρήματα του νεότερου φυσικού ιδεαλισμού, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η ανθρωπινή ελεύθερη βούληση θεμελιώνεται στην ελεύθερη βούληση του ηλεκτρονίου!

- Δεν πρέπει να φοβόμαστε την άρση των διύσμων. Όμως «η συντριπτική πλειονότητα της μαρξιστικής φιλοσοφικής κοινότητας που ενατέμνινε δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού, φοβάται την άρση των διύσμων και αντιτίθεται σ' αυτή. Θα πρέπει με λογικά επιχειρήματα να τους μεταπείσουμε». Πρέπει λοιπόν να μεταπεισθούμε να εγκαταλείψουμε ως παρωχημένη την υπαρκτή και οξυμένη αντίθεση υλισμού/ιδεαλισμού για να είμαστε μοντέρνοι μαρξιστές. Αλλά η αντίθεση αυτή θα αναπαράγεται με νέες μορφές, διατηρώντας ένα σταθερό πυρήνα, όσο θα υπάρχουν τάξεις, ταξική πάλη και όσο τα «σύννεφα σκόνης» της αστικής ιδεολογίας θα κάνουν αδιαφανείς τις κοινωνικές σχέσεις.

- Κατά τον Κ.Π., «στο σημερινό ολοκληρωτικό καπιταλισμό κυριαρχεί ο μονοθεϊσμός της αγοράς, του χρηματιστηρίου, του εμπορεύματος και όχι κάποια άλλη υπερβατική θεότητα». Ο Κ.Π. συλλαμβάνει τη μια όψη της πραγματικότητας: την κυριαρχία του χυδαίου αστικού υλισμού. Αλλά ακριβώς αυτή η πραγματικότητα γεννά τη στρεβλή άρνησή της με τη μορφή της θρησκευτικότητας, των αιρέσεων, του μυστικισμού, συνολικά του ανορθολογισμού. Και αυτή η πραγματικότητα τρέφει την προαιώνια πάλη υλισμού/ιδεαλισμού και ακυρώνει τις ευγενικές επιθυμίες για «άρση των διύσμων».

- «Αυτό που η ιδεολογία διαχωρίζει, η φιλοσοφία το ενοποιεί και το θεωρεί μ' έναν ενιαίο τρόπο». Πώς όμως μπορούμε να διαχωρίσουμε την ιδεολογία από τη φιλοσοφία; (Η φιλοσοφία θεωρείται από ορισμένους μαρξιστές ως η ανώτερη μορφή ιδεολογίας). Προφανώς το θαύμα της ενοποίησης θα το έκανε κάποια αταξική φιλοσοφία που θα πλανιόταν πάνω από το βάρβαρο κόσμο των ταξικών κοινωνιών και των ταξικών συγκρούσεων.

Να ανανεώσουμε το μαρξισμό και τον υλισμό. Με ποια μέσα και με ποια μέθοδο;